

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İSMİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN YARANMA YOLLARI

Fatma Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

<https://ORCID.org/0000-0002-6650-5330>

fatma.aliyevaa@mail.ru

Xülasə

Frazeoloji vahidlərin universal cəhətləri daha çox struktur-qrammatik istiqamətdə təzahür edir. Belə birləşmələrin semantikasında hər bir xalqın özünəməxsusluğu, həyat təzi və bədii təfəkkürü əks olunur. Məhz bu səbəbdən frazeoloji birləşmələrin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların başqa dilə tərcümə oluna bilməməsi cəhəti hesab olunur. Xalqın bədii təxəyyülünün və təfəkkürünün məhsulu olan frazeologizmlər bədii tərcümənin obyektı hesab olunmalıdır.

Frazeologiya sahəsindəki tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin aparıcı xüsusiyyətləri kimi onların leksik tərkibinin sabitliyi, söz sırasının dəyişməzliyi, başqa dilə hərfi tərcümə oluna bilməməsi və s. cəhətlər qeyd olunur.

Məqalədə frazeologizmlərin yaranmasında qohumluq komponentinin rolu aydınlaşdırılmış, ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin daxili forması, yaranma səbəbləri, mümkün olduqda isə onların ilkin variantı müəyyənləşdirilmiş, qohumluq tərkibi ilə formalaşan frazeoloji vahidlərin semantik və leksik strukturu arasındakı əlaqələri dəqiqləşdirilmişdir.

Açar sözlər: frazeologiya, söz sırası, ismi birləşmələr, sabit söz birləşməsi.

WAYS OF FORMATION OF PHRASEOLOGICAL NOUN COMBINATIONS IN LANGUAGES OF DIFFERENT SYSTEMS

Fatma Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The universal aspects of phraseological units are manifested mostly in the structural-grammatical direction. The semantics of such combinations reflect the uniqueness, lifestyle and artistic thinking of each nation. It is for this reason that one of the most characteristic features of phraseological units is their inability to

be translated into another language. Phraseologisms, which are the product of the artistic imagination and thinking of the people, should be considered the object of literary translation.

Such aspects as stability of their lexical composition, the regular word order, the inability of being translated into another language word by word, etc. are noted among the leading characteristics of phraseological units in the research in the field of phraseology.

The role of the kinship component in the formation of phraseological units is clarified, the internal form of phraseological units in English and Azerbaijani languages, the reasons for their formation, and if possible, their initial version are determined, and the relationship between the composition of kinship and the semantic and lexical structure of the formed phraseological units is clarified in the article.

Key words: phraseology, word order, noun phrases, fixed phrases.

ФОРМЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РАЗНЫХ СИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Фатма Алиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Универсальные аспекты фразеологизмов проявляются преимущественно в структурно-грамматическом направлении. Семантика таких сочетаний отражает своеобразие, образ жизни и художественное мышление каждого народа. Именно по этой причине одной из наиболее характерных черт фразеологизмов является их непереводаемость на другой язык. Предметом художественного перевода следует считать фразеологизмы, являющиеся продуктом художественного воображения и мышления народа.

В исследованиях в области фразеологии отмечают ведущие характеристики фразеологических единиц: устойчивость их лексического состава, неизменность порядка слов, невозможность дословного перевода на другой язык и др. аспекты.

В статье выясняется роль компонента родства в образовании фразеологизмов, определяется внутренняя форма фразеологизмов в английском и азербайджанском языках, причины их образования, а по

возможности — их первоначальный вариант, а также взаимосвязь. Уточняется между составом родства и семантической и лексической структурой образующихся фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеология, порядок слов, именное словосочетание, устойчивое словосочетание.

Giriş / Introduction

Dilin bütün vahidlərinin əmələgəlmə mənbəyi nitq fəaliyyətidir. Bu fikri eynilə frazeoloji vahidlərə aid etmək də olar. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər hər şeydən əvvəl söz birləşməsi olub, nominativ və kommunikativ xarakter daşıyır. Bu xarakterik xüsusiyyətlər nəinki Azərbaycan dilində, həmçinin digər dillərdə də özünü göstərir. Belə ki, frazeoloji vahidlər frazeoloji eyniləşdirmə metodu üzrə seçilir, yəni onlarda sabitlik əmsalının frazeoloji səviyyədə minimaldan aşağı olmaması, tərkib hissələrindən başqa mənalandırılması və müxtəlif şəkillərdə formalaşması nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

İsmi frazeoloji birləşmələrin yaranma yollarına görə frazeoloji vahidlərin təsnifi sahəsində vahid prinsip yoxdur. Müxtəlif dillərdə bu məsələyə yanaşma da fərqlidir. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin əsas sözləri çox zaman feil və isimdən ibarət olur. Əsas sözün qrammatik səciyyəsinə görə onları ismi və feili frazeologizmlərə bölmək olar. Azərbaycan dilçiliyində H.Bayramovun təsnifi daha əhatəli və dəqiqdir. Müəllif bizim şərti olaraq “ismi frazeoloji vahidlər” adlandırdığımız frazeologizmləri “qeyri-feili frazeoloji birləşmələr hesab edir, onları da öz növbəsində qrup təşkil edənlərə və etməyənlərə bölür. Qrup təşkil edənlər əsasən sifət-isim, isim-isim, isim-sifət, isim-zərf modeli üzrə əmələ gəlir. Tərkibində say olanlar da bu modelə daxil edilir. Göstərilən sintaktik əlaqələr üzrə birləşməyən bir sıra qeyri-feili frazeoloji birləşmələr isə qrup təşkil etməyən frazeoloji birləşmələr kimi səciyyələndirilir [Bayramov, 1978:36].

Bəzi dillərdə dilin frazeologiyasında ismi və ya feili (qeyri-feili) anlayışlardan istifadə olunur.

Araşdırmalara görə, Azərbaycan dilində feili frazeoloji birləşmələr daha geniş yayılmışdır. Lakin feili frazeoloji vahidlər linqvistik statusu məsələsi mübahisəlidir. Türkologiyada onları “mürəkkəb feil”, “tərkibi feil” və s. adlandırırlar.

Bu məsələyə münasibət bildirən H.Bayramov yazır ki, bəhs etdiyimiz feili frazeoloji vahidlər mürəkkəb sözün bir növü olmaqla mürəkkəb feillərlə tam

eyniyyət təşkil etməsini qeyri-dəqiq hesab edir. Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də ümumiyyətlə, türkologiyada bir sıra müəlliflər bunları müxtəlif adlarla adlandırırlar: “sabit söz birləşməsi”, “mürəkkəb feil”, “tərkibi feil”, “Frazeoloji birləşmə”. Əslində cümləyə ekvivalent olub bitmiş bir fikri ifadə edən “mənim səndən gözüüm su içmir”, “Mənim ona yazığım gəlir” tipli konstruksiyaları mürəkkəb feil hesab etmək olmaz. Bunların cümləyə xas olan bitmiş intonasiya, modallıq, özünəməxsus prediaktivlik əlamətləri göz qabağındadır.

Mürəkkəb sözlərdə, o cümlədən mürəkkəb feillərdə belə əlamət yoxdur. Əgər mənaca belə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər morfoloji kateqoriya kimi feil bəhsinə daxil edilirsə, bəs nə üçün belə konstruksiyaların başqa nitq hissələrinə ekvivalent olanları, məsələn, “ağ gün”, “qara gün”, yuxarıdakı meyara görə isim, “həftə səkkiz mən doqquz” isə zaman zərfi hesab olunur [Bayramov, 1978:115].

Yuxarıda göstərilənlərdən bir daha aydın olur ki, isim (və ya qeyri-feili), feili (və ya predikativ) frazeoloji birləşmələrin konkret nitq hissələrinə aid edib-edilməməsi, başqa sözlə, onların linqvistik mahiyyəti və statusu tam müəyyənləşdirilməmiş, bu məsələ ilə bağlı vahid rəy əldə olunmamışdır. Müxtəlif sistemli dillərdə ismi, qeyri-feili və qeyri-predikativ birləşmələrə münasibət də eyni meyarlar əsasında aydınlaşdırılmır. Rus dilçiliyində frazeoloji vahidlər müxtəlif əlamətlər üzrə təsnif edilsə də, onların ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsubluğu araşdırılmır və göstərilən əlamətlərə görə təsnifi verilmir [Современный русский язык, 1976:242].

İngilis dilinin frazeoloji sistemində frazeologizm ad və feil nitq hissələrinin dəqiq bölgüsü verilmir. Lakin təsnifatda birinci elementi ismin yiyəlik halında olan substantiv vahidlərdən ibarət frazeoloji birləşmələr, birinci elementi ismin ümumi halında olan substantiv elementli frazeoloji birləşmələr; predikativ, zərf birləşmələri ilə düzələn frazeologizmlər öz əksini tapmışdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Ad nitq hissəsi ilə düzələn qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələr;
2. Feil nitq hissəsi ilə düzələn predikativ frazeoloji birləşmələr.

Azərbaycan dilində ad nitq hissəsi ilə düzələn qeyri-predikativ birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- hər iki komponenti olan frazeoloji birləşmələr (N+N);
- komponentlərdən biri sifət, digəri isim olan birləşmələr.

Bu tipli birləşmələrdə sifət isim həm birici, həm də ikinci kimi çıxış edə bilərlər (Adj+N)/(N+Adj);

- komponentlərdən biri zərf və ya isim olan frazeoloji birləşmələr (Adj+N).

İsimlə ismin birləşməsi yolu ilə yaranan frazeologizmlər.

Hər iki komponenti isimdən ibarət frazeoloji birləşmələr (N+N): *qəm dəryası, çiçək yağışı, söz yarası, küçə uşağı, ağır dəryası, ara söhbəti, bazar adamı, ümid yeri, ürək sözü, baş ağrısı, alın yazısı, quş südü, gənc nəsil, kişi söhbəti, ata-anadan yetim, ana xətti, ata-baba yolu, uşaq oynacağı, qan qardaşı, taleyimin ağası, qadın tayfası, kişi tayfası, oğlan çağı, ailə başçısı* və s.

Misallardan göründüyü kimi, hər iki komponenti isim olan frazeoloji birləşmələrin bu tipi II növ təyini söz birləşməsindən təşkil olunmuşdur. Lakin Azərbaycan dilində başqa üsullarla düzələn ismi birləşmələr də vardır. Məsələn, aşağıdakı nümunələr mənsubiyyət şəkilçili isimlə yerlik halda olan ismin birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *qulağı səsdə, əli cibində, başı cəncəldə, ayaqları qandalda, ürəyi qəfəsdə, boynu buxovda* və s. Bu sözlər nitq situasiyasında başqa başqa şəxs şəkilçiləri də qəbul edə bilərlər: *başım cəncəldədir, başınız cəncəldədir, başları cəncəldədir*.

Müasir ingilis dilində isim-isim modeli ilə düzələn frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Mother Earth – ana torpaq, Prima Donna-primadonna, maiden speech – parlamentdə yeni seçilən deputatın çıxışı: marriage knot – ailə əlaqələri, Bachelor of Arts, the age of consent – evlənmə yaşı, blood relationship – qan qohumluğu, the image of his father – atasına oxşayıb, wedding ceremony – toy mərasimi, conjugal ties – evlilik əlaqələri, bonny lass – gözəlçə, terms of intimacy – yaxın əlaqədə olmaq*,

Maraqlıdır ki, müasir ingilis dilində isim-isim modeli üzrə yaranmış sabit söz birləşmələri Azərbaycan dilinə sifət-isim modeli kimi tərcümə olunur.

İsimlə sifətin birləşməsi yolu ilə yaranan frazeoloji birləşmələr.

Komponentlərdən biri sifət, digəri isim olan birləşmələrin (N+A) tərcüməsi zamanı məna və qrammatik cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Bunlardan biri söz birləşmələrinin daxili mahiyyətini, ikincisi isə xarici formal cəhətini təşkil edir. Tabelilik əlaqələrinin müxtəlif növləri vasitəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin hamısında bir qayda olaraq, tərəflərindən biri digərinə tabe olur, izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır. Dillərin çoxunda müşayiət olunan tabelilik əlaqələrinin işlənmə mövqeyi əhatə dairəsinə görə fərqlənir. Bu isə hər bir dildə söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətlərinin və formalarının seçiminə təsir göstərir.

V.V.Vinoqradov yazır: “Söz birləşmələrinin üzvləri arasındakı sintaktik münasibətlərin müxtəlifliyi ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin birləşmə formalarının müxtəlifliyi ilə əlaqədardır” [Виноградов, 1954:164].

Tabesizlik əlaqəsi əsasında əmələ gələn söz birləşmələrində də müstəqillik müşahidə olunmur. İki sözdən ibarət olan birləşmələr bir ad bildirir. Məsələn, “Hərb və Sülh”, “Leyli və Məcnun”. Hər dildə tabelilik əlaqəsi vahidlərdən birinin digərinə tabe olmasını tələb edir.

Komponentlərdən biri sifət, digəri isim olan birləşmə: *doğma yurd, xoşbəxt adam, qarımış qız, gənc nəsil, qız kimi utancaq, ögey qardaş, ağır xasiyyət, qaranlıq məsələ, ağ gün, ağ üz, şirin dil, əyri adam, yüngül əxlaq, təmiz vicdan, təmiz qəlb, duzlu söhbət, şit hərəkət, boş baş, boz sifət, böyük adam, kiçik məqsəd, yağlı müştəri, yağlı şillə, şirin xəyal, güclü əl, çirkli pul, çətin adam, baş adam* və s.

Müasir ingilis dilində komponentlərdən biri sifət, digəri isim olan birləşmələr müxtəlif dillər üzrə düzəlir. Onların digər dillərə tərcüməsi də çox vaxt eynitipli və ya eynimənəli olmur: *sweet heart – sevimli, sevgili; kindred spiirit – mənən yaxın insan; female, the fair sex – zəif cins (qadın); male, masculine sex – kişi tayfası, güclü cins; unfortunate wretch – anadan bədbəxt doğulmaq; lucky man – fortunate enough - xoşbəxt adam; a fool erround – boş iş; a white elephant – ağır və dağıdıcı yük; a tough egg – kobud adam, təhlükəli rəqib.*

Tərkibində sifət və isim olan birləşmələrdə komponentlərin yeri Azərbaycan dilində sabit deyildir. Burada sifət həm birinci, həm də ikinci komponent rolunda çıxış edə bilər. İsim-sifət modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin tipləri aşağıdakılardır: *gənc nəsil, küpəgirən qarı, ağzı göyçək, ağzı bütöv, ayağı ağır, başı boş, başı uca, bəxti qara, qanı qara, qəlbi qara, qəlbi kövrək, ürəyi yumşaq, dili acı, dili qısa, dili uzun, könlü tox, gözü ac, günü qara, üzü bərk, üzü qara, üzü yumşaq, ürəyi nazik, ürəyi sınıq, ürəyi təmiz, süfrəsi açıq, başı bəlalı, başı daşlı, qarnı qurdlu, gözü kölgəli, ürəyi yanıq, ürəyi yaralı, alnı açıq* və s.

Müasir ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, isim-sifət modeli ilə frazeoloji birləşmələr düzəlmir. Sifət-isim modeli üzrə yaranmış frazeoloji birləşmələr geniş müşahidə olunur.

İsimlə sayın birləşməsi yolu ilə yaranan frazeoloji birləşmələr.

Azərbaycan dilində tərkibində say olan frazeoloji birləşmələr geniş yayılmışdır. Araşdırmalardan məlum olur ki, digər dünya dillərində də bu tipli

birdəşmələr az deyil. Azərbaycan dilində say tərkibli birdəşmələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: bir köndən min könlə, həftə səkkiz, mən doqquz, bir ağız, bir ağızdan, bir nəfəsə, bir sözlə, birdən-ikiyə, dörd nala çapmaq, birəlli, bir göz qırpımında, bir ovuc torpaq, bir içim su, bir qarış torpaq, min bir dərindən dərmanı, min cür xırdavat, ikiəlli səs, bir ucadan, biryolluq, biraddımlıq, mindilli, birdəfəlik və s.

Azərbaycan dilinə müxtəlif qrammatik formalarla tərcümə olunur: *all one to smb – bu və ya digər şeyə tamamilə etinasız münasibət; one and all – hamı bir nəfər kimi, the voice of one man is the voice of no one = one man is no man – tək əldən səs çıxmaz, a hot one – sərbəst zaraqat; the one and only – yeganə, unikal; one by one – bir-bir. Ardıcıl olaraq; one in a thousand – çox nadir, mində bir; one or two – az, bir neçə; one too many for smb – bu və ya digər şeydən güclü; one upon smb – kiminsə xeyrinə xal; wuith one accord – bir səslə; certain (clear) as two and two – four-iki dəfə iki dörd kimi aydındır; in two twos – iki dəfəyə, dərhal; two or three – iki-üç, bir neçə; on all fours – dübbədüz, eyni; deep six – qəbir, torpaq altında altı yard; six of one and half of dozen of the other – eynidir, yalnız adları fərqlidir; the same old sixpence – heç dəyişilməyib; lake sixty – böyük sürətlə; long mine – u cuz siqara, to the nines – tamamilə təkamül, yüksək dərəcədə; ninety-nine out of a hundred – yüzdə doxsan doqquz; a hundred to one – yüzdə bir, az ehtimalı; a thousand and one – çox, xeyli; a thousand to one – min şansdan biri, çox az ehtimal olunan; on cloud mine – göyün yeddinci qatında; like a million dollars – çox gözəl, əla; like one o'clock – çox sürətlə...*

Nəticə / Conclusion

Yekun olaraq demək olar ki, frazeoloji birdəşmələr mənə və məzmun cəhətlərinə görə müxtəlif olsalar da, yaranma yollarına görə elə də fərqlənmirlər.

Müxtəlif sistemli dillərdə qeyri-feili frazeologizmlər isimlə ismin, sifətin, sayın birdəşməsi yolu ilə yaranır. Ayrı-ayrı dillərdə isimlə müxtəlif nitq hissəsinin yanaşı işlənməsi yolu ilə yaranmış frazeologizmlərin nisbəti eyni olmur.

Ümumiyyətlə, müxtəlif sistemli dillərdə söz birdəşmələrinin formalaşması fərqli şəkildə baş verdiyi üçün, vasitələrdə dilin quruluşuna tabe olan spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən modellər əsasında baş verir.

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva, Fiyalə (2000). İngilis və Azərbaycan dillərində səs təqlidi sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri: //Fil.elm.nam. ...dis. avtoref. – Bakı: – 22 s.
2. Adilov, Musa (1992). Sabit söz birləşmələri. – Bakı: Maarif. – 151 s.
3. Bayramov, Həsən (1978). Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. – Bakı: Maarif. – 176 s.
4. Alekhina, Anfisa (1982). Idiomatic English. – Minsk: Vyseishaya shkola. – 278 p.
5. Graf, Valerio (2001). Phraseology. – Oxford: – 202 p.
6. Виноградов, Виктор (1976). Вопросы изучения словосочитения. – М: Высшая школа. – 298 с
7. Современный русский язык I. (1987). Лексика, Фонетика, слово-образования, морфология. – М: Вышс. Шк. – 352 с
8. https://www.academia.edu/Kinship_Terminology
9. <https://www.google.az/dictionary.cambridge.org/kinship>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>10.02.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>14.02.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>01.03.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mirvari İsmayilova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>